

Huvudfaser, stadsgårdar och zonindelning

Anders Söderberg

Lämningarna från undersökningen delades in i tre huvudfaser med likartade generella bebyggelsestrukturer och likartad funktionsuppdelning inom gårdarna.

Huvudfas I

Huvudfas I, ca 985-1000, omfattar endast en fas (fas 1) och utmärks av små hus och breda passager. Det gängse byggnadsskicket var enkla flätverkshus utan syllstockar med bärande stolpar förankrade i jorden. Golven har varit av påförd lera, men ibland har den vid tiden befintliga marknivån fått utgöra golv. På stadsgårdarna fanns endast bostadshus med mitthärdar samt enklare hus utan härdar med okänd funktion i de bakre delarna. Vi känner inte till gårdarnas utseende i frontzonen mot sydost, då bostadshusen försvann in under Stora Gatan och in i outgrävd mark.

Under huvudfas I var de synliga partierna av gårdarna ca 20 m långa och 2 till 3 hus per tomt kunde undersökas inom undersökningsytan. Det fanns spår av viss djurhållning i form av gödsel i lager och i fyllningar i samtida nedgrävningar.

I huvudfasen var hantverket mycket sparsamt och på en nivå som närmast pekar på gårdshantverk för hushållens egna behov. Över ytan fanns spridda lämningar efter textilt

hantverk, kammakeri, läderhantverk och ett visst metallhantverk. Som regel uppträdde lämningarna utan relation till några specifika hantverksmiljöer, förutom vävning där vävtyngder påträffades in situ i bostadshusen. Också här skall vägas in att vi inte känner till tomternas utseende framför bostadshusen.

Passagera har inte haft några broläggningar och av allt att döma löpte grunda diken eller rännor i mitten av dessa, runt tomternas bakändar samt i några fall mellan husen. Dessa diken tolkades tidigt som ursprungliga tomtgränsmarkeringar från stadens anläggande men sedermera har diskuterats en senare datering än till huvudfas I och en renodlad funktion som dräneringssystem (Tesch 1990a:29; 2007b:90).

Huvudfas II

Huvudfas II, perioden ca 1000-1125, omfattar fem faser (faserna 2 till 6) och utmärktes av knuttimrade hus och skiftesverkshus på kraftiga stensyllar med lergolv. I huvudfas II fanns flera exempel på flätverkshus byggda på ramverk med syllstock, under tidigt 1900-tal benämnda *Sigtunahus* då hustypen vid denna tid antogs ha varit det typiska huset för den tidiga staden. Senare undersökningar har dock visat en mera komplex bild, och det utmärkande under kv.

Trädgårdsmästarens huvudfas II var istället kraftiga stensyllsburna hus och en introduktion av knuttimringstekniken (jfr Rosberg 2009). I fas 6 fanns även ett exempel på plankgolv som bevarats väl genom brand. Härdarna anlades gärna på samma plats i husen vid om- eller nybyggnader, varför de kom att skapa tjocka härdpucklar som växte från fas till fas. Stadsgårdarna visade upp en zonindelning som med vissa undantag varit generell, där hus för olika funktioner haft sin givna placering inom tomten. Hantverks- och förrådshus byggdes närmast Stora Gatan och bostadshusen längre in på tomterna.

Under huvudfasen var tomterna minst 30 m långa och gårdarna hade 3 till 5 hus per tomt. Husen blev successivt större under huvudfasens lopp, vilket fick till följd att utomhusytorna i passager och dropprum blev allt mindre. Under fas 3 fanns spår efter djurhållning av svin (?) och fjäderfä i små fähus på tomt V, samt i gödsellager på gårdar och i passager.

Under de senare delarna av huvudfas II började hantverk utföras i stadsgårdarnas frontzoner i hus speciellt byggda för sitt syfte. Hantverket var blandat och järnsmide, gjutning i kopparlegering och hantering av ädelmetaller samt kammakeri har ofta utförts i ett och samma hus. I enstaka fall har dock en specialisering kunnat skönjas. Den generella bild som brukar målas beträffande hantverkets organisation under huvudfasen, är att ambulerande hantverkare arbetat på beställning av gårdsherren (jfr Pettersson 2007:13 och Söderberg & Gustafsson 2007:36 med där angivna referenser). Kammakeriet kom under huvudfasens lopp att långsamt krypa framåt mot gårdarnas främre zoner och i fas 6 fanns också vaga spår efter glashantverk i en metallmedja. Textilhantverket, i form av vävning, tenderade att allt mera koncentreras till bostadshusen längre bak på tomten, men också till de flerfunktionshus som anlagts strax bakom husen närmast gatan.

Under huvudfas II belades passagerna med kavelbroar av trä och under dessa kan dräneringsrännor ha löpt, som regelbundet rensats och grävts om.

Huvudfas III

Huvudfas III, perioden ca 1125-1260, omfattade fyra faser (faserna 7 till 10). De kraftiga stensyllarna från huvudfas II var nu i stort sett borta och husen byggdes istället på glesare syllstensrader och ibland på hörnplintar. Bruket av kraftiga lergolv från huvudfas II började också vika, kanske till förmån för plankgolv men av sådana syntes få spår i de kraftigt förmultnade övre kulturlagren. Mönstret att vid ombyggnader av hus anlägga härdar på samma plats som föregående övergavs, och de tjocka pålagrade härdpucklarna försvann. Den zonindelning som uppstod under huvudfas II förfinades under huvudfas III, i synnerhet i gatuzonen som på alla tomter fick en genomgående prägel av intensivt produktiva hantverksmiljöer av specialiserad karaktär.

Tomterna förlängdes till över 38 m, vid 38 m från schaktgränsen vid Stora Gatan försvann stadsgårdarna in i den bakre profilväggen, och omfattade upp till 7 hus. Nu började även mindre hus uppträda bakom de hallbyggnader som i tidigare faser markerat den bakersta zonen. Bebyggelsen blev åter mindre kompakt och passagerna något bredare, då husen tenderade att bli smalare än i huvudfas II. Under huvudfasens lopp kom de inre delarna av tomterna IV och V att vrida sig något mot norr. Några spår av djurhållning, likt fähusen och hönshusen i föregående huvudfas, fanns inte i huvudfas III.

Hantverk utövades i dubbla hantverksbodrar byggda jämte varandra mot gatan, ett fenomen som började uppträda redan mot slutet av den föregående huvudfasen men som nu renodlades. Det hantverk som utfördes i bodarna var mera specialiserat än tidigare och en markant förändring var att hornhantverket tog klivet fram från det inre av gårdarna och etablerade sig i bodarna vid gatan, med en mycket intensiv produktivitet (jfr Pettersson 2007). Ett annat karaktärsdrag i hantverket under huvudfasen var en större komplexitet och att det föreföll mera differentierat. Järnsmide, smyckegjutning och kammakeri delade utrymmet med bergkristallslipning och

ädelmetallhantering. På tomt II kom också zonen innanför hantverksbodarna att bli en scen för hantverk och guldsmede och tomten kan ha haft en nära anknytning till kung Knut Erikssons Sigtunamyntning. Under huvudfasen bedrevs vävning främst i bostadshusen på gårdarnas inre delar.

Den generella bilden av hantverksproduktionen i detta skede är att den bör ha varit en stationär angelägenhet för fasta hantverkare som kan ha varit knutna till ett gryende gillesväsende och att verkstadsplatserna - gatubodarna - också fungerat som distributionsplatser vända mot en extern marknad (jfr Pettersson 2007:13f

Huvudfas	I	II	III
Absolut datering	985-1000	1000-1125	1125-1260
Tomtlängd	Synliga delar av tomterna ca 20 m långa	Synliga delar av tomterna minst 30 m långa	Synliga delar av tomterna mer än 38 m långa
Bebyggelsestäthet	Små hus, breda passager och dropprum	Successivt större hus som ger en allt tätare bebyggelse	Bebyggelsen åter mindre kompakt, bredare passager & dropprum
Antal hus per tomt	2-3 synliga hus per tomt	3-5 hus per tomt	Upp till 7 hus per tomt, även mindre hus bakom hallen i zon IV
Zon I-II	Hustyp vid gatan okänd	Hantverks- och flerfunktionshus vid gatan	Specialiserat hantverk i dubbelbod mot gatan, flerfunktionshus innanför
Zon III-IV	Mitthärdshus och mindre hus utan härdar	Hörnhärdshus i tomternas mitt, mitthärdshus baktill	Hörnhärdshus i tomternas mitt, mitthärdshus baktill
Hustyper	Enkla flätverkshus utan syll, lergolv	Flätverk på syllstock, knuttimrade hus & skiftesverk, ler & plankgolv	Knuttimrade hus och skiftesverk, plankgolv? Färre flätverkshus
Hussyll	Ingen	Kraftiga syllstensrader	Glesa syllstensrader eller plintar
Passagebeläggning	Ingen synlig	Kavelbroar	Stenlagd passage och kavelbroar
Dränering/renehållning	Rännor i passager och dropprum	Möjligen rännor under kavelbroarna, som rensats regelbundet	-
Hantverksorganisation	Sparsamt hantverk, knutet till hushållet	Ambulerande hantverkare arbetar på beställning av gården	Fasta hantverkare, stationär produktion för en extern marknad
Hantverk	Kammakeri, textil	Järnsmede, Cu-legering och ädelmetaller, kammakeri, glas, textil	Järnsmede, ädelmetaller, myntning, ädelstensslipning, kammakeri, textil
Djurhållning	Gödsel i lager och groppfyllningar	Hönshus och svinstior i tomt V, zon II, fas 3, samt gödsel i passagelager	-

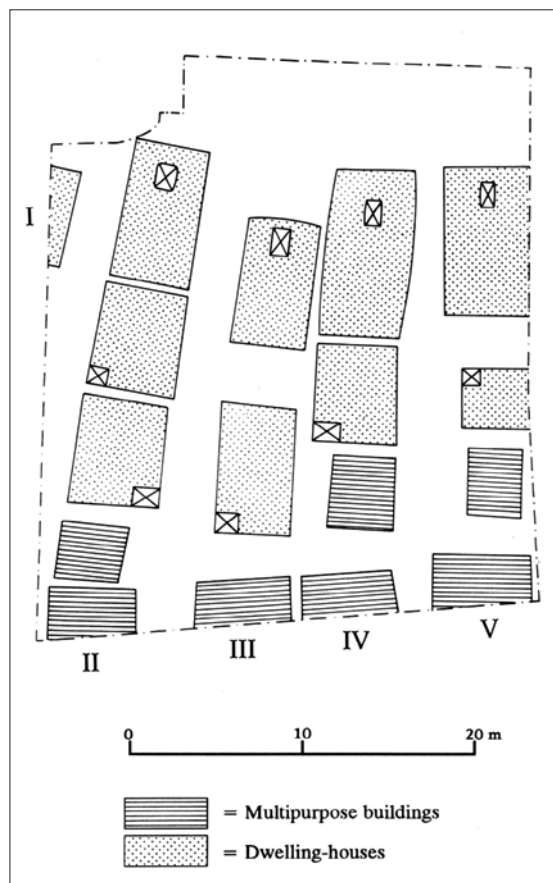
Tabell 3. De tre huvudfaserna med sina funktionella karakteristika.

och Söderberg & Gustafsson 2007:36 med där angivna referenser).

Vid inträdet till huvudfas III skedde en genomgripande förändring av passage I, som fick en kraftig stenläggning istället för de kavelbroar av trä som tidigare varit gängse gatubeläggning. Husen innanför gatubodarna på tomt II fick också en stenläggning vänd mot passage II. I passagerna II och III fanns ännu spår efter kavelbroar ända upp i fas 9.

Tomtstruktur och zoner

Undersökningsytan visade genom alla 10 faserna en tomtstruktur av fyra hela tomter, tomt II till V, samt ett hörn av ännu en tomts inre i väster, tomt I. Mellan tomterna I och II, tomterna II och III

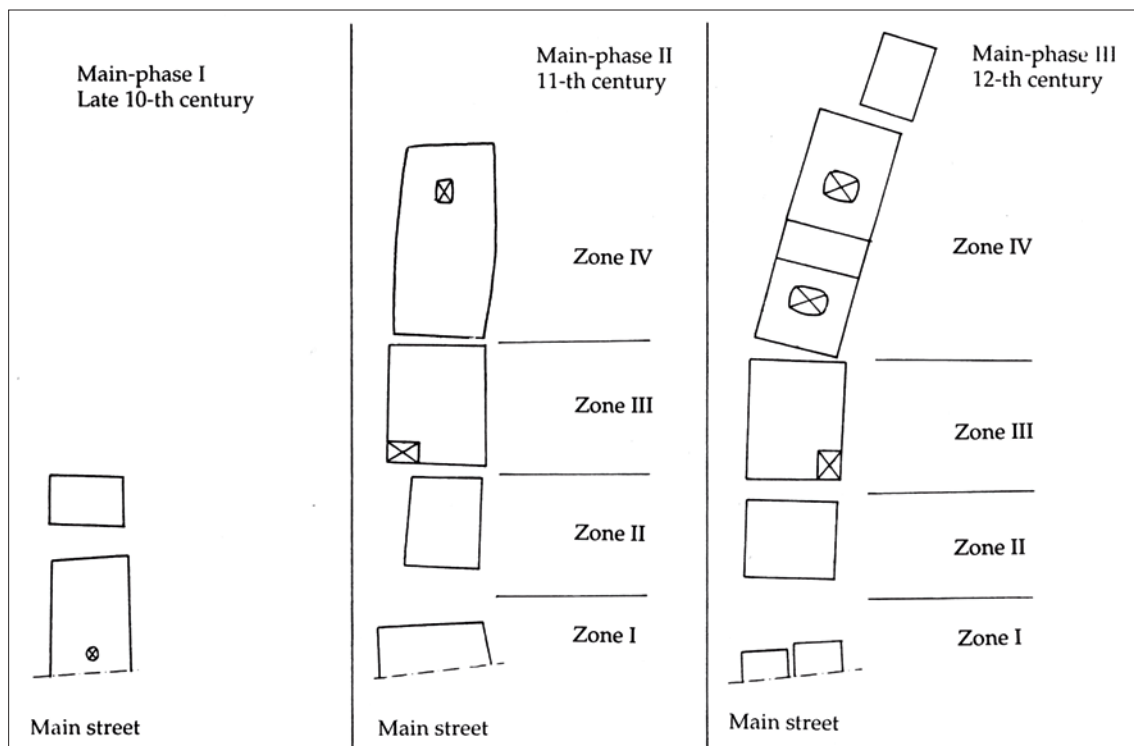
Figur 11. Schematisk framställning av de fem tomterna och de tre passagerna under huvudfas II. Nedtill närmast gatan ligger hantverks- och ekonomibygnader, medan bostadshusen ligger längre in på tomten. Efter Pettersson 1995.

samt tomterna IV och V löpte passager, medan det i mellanrummet mellan tomterna III och IV endast fanns ett smalt dropprum. Passagerna skall inte liknas vid allmänna gränder utan mera vid gårds- eller utomhusutrymmen som delats av två stadsgårdar. De har varit integrerade delar av de enskilda gårdsstrukturerna. I flera fall fanns även tvärpassager mellan hus på enskilda stadsgårdar.

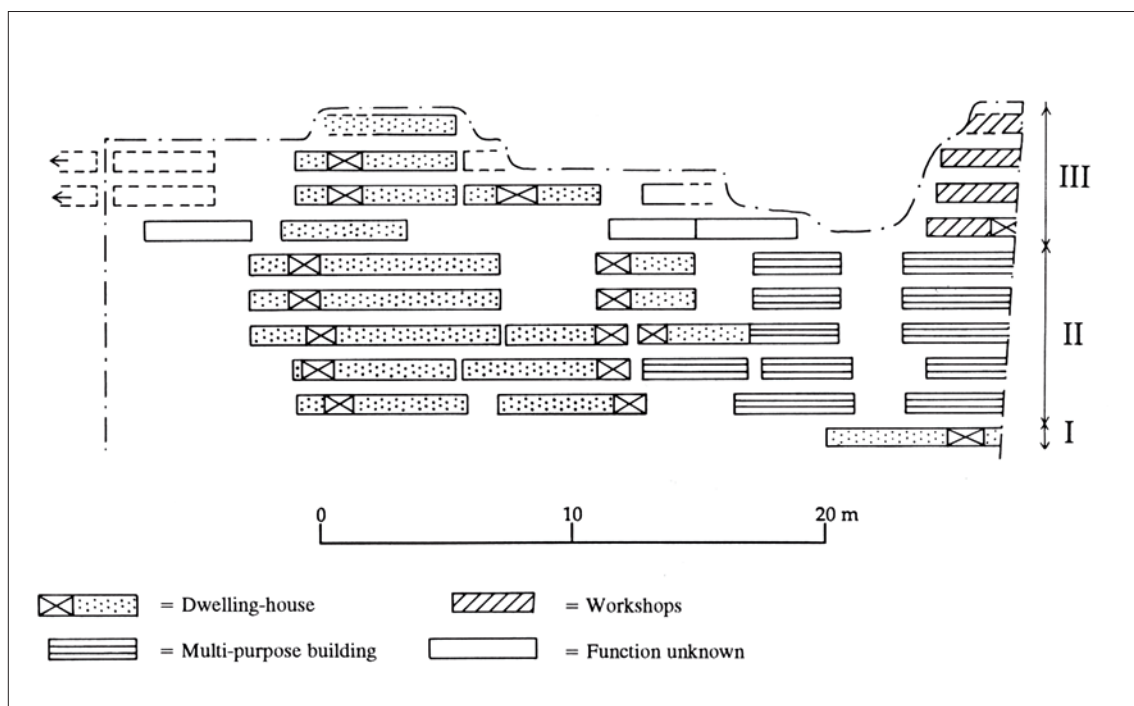
Under stratigrafiarbetet stod som ovan nämnts snart klart att stadsgårdarna delats in i funktionella zoner, byggnader av samma typ och med likartad planlösning förekom som regel i samma parti av gården på de olika tomterna. Zonindelningen var generellt likartad för gårdarna även om flera undantag fanns, i synnerhet på tomterna II och III. Denna zonindelning är tydlig alltifrån huvudfas II, med ekonomi- och hantverksbyggnader närmast gatan och bostadshus baktill på tomten, och den kom att förfinas under den sista huvudfasens lopp.

Zon I; hantverksbus och hantverksbodas. Zonen närmast Stora Gatan i sydost utvecklades under de senare delarna av huvudfas II till en allt mera utpräglad hantverkszon. I de första faserna av huvudfas II var zonen bebyggd med större hus med diffusa funktioner som kanske hyst blandade hantverk på lågintensiv nivå, varför dessa funktionsmässigt närmast bör tillhöra zon II. Men från och med 1000-talets mitt började hus med specialiserad funktion att uppträda vid gatan i form av smedjor och smyckegjuterier och i faserna 5 och 6 uppträdde för första gången dubbla hantverksbodas närmast gatan på vissa stadsgårdar. Systemet med dubbelställda bodas kom att renodlas i och med inträdet till huvudfas III då dessutom kammakeriet etablerades i zon I där det utövades med hög intensitet genom hela huvudfasen, efter att tidigare ha varit hänvisat till de bakre zonerna.

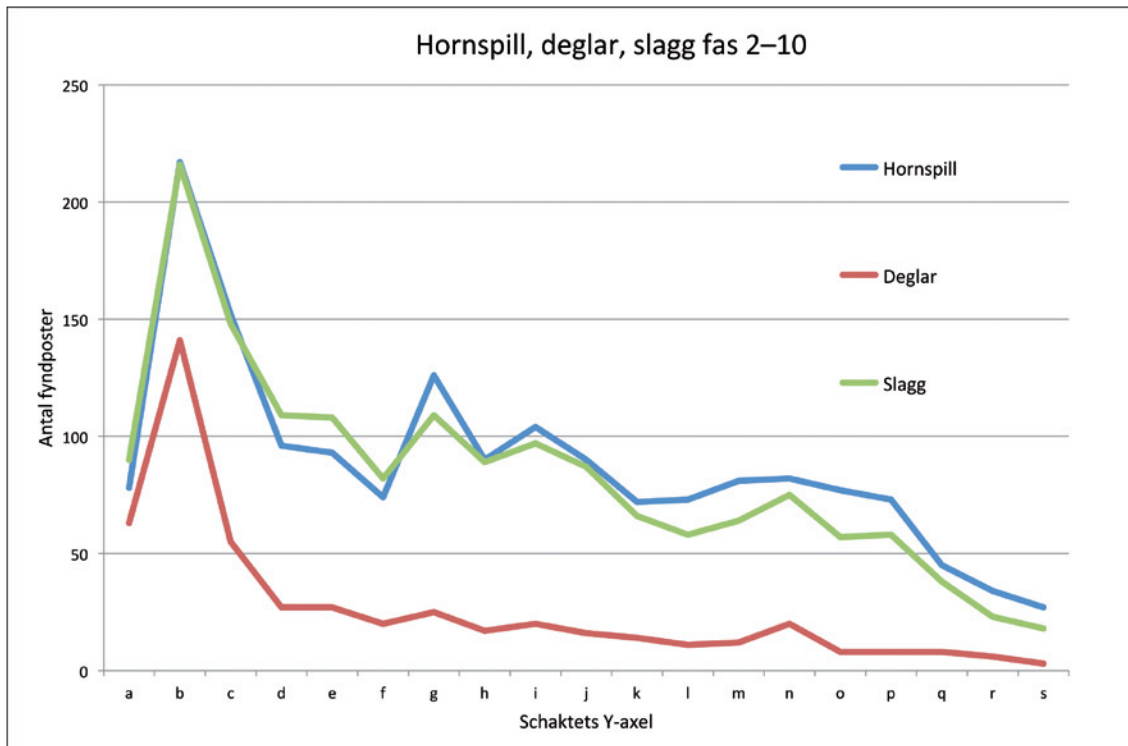
Zon II; flerfunktionsbus. Zon II följde innanför byggnaderna i zon I och bebyggdes med, ofta mindre, förrådshus och ekonomibygnader utan härdar. Hantverk förekom också i denna zon, under huvudfas II i synnerhet vävning och i huvudfas III förekom här i hög grad

Figur 12. En schematisk framställning av en stadsgård med positioneringen av de fyra zonerna i de tre huvudfaserna. Efter Pettersson 1995.

Figur 13. De funktionella zonerna sedda i en schematisk sektion av en tomt genom alla tio faser. Handverkszonen zon I (t.h.) anges här som specifik för huvudfas III, men framväxten var gradvis och zonen började framträda redan under huvudfas II. Efter Pettersson 1995.

Figur 14. Hornspill, deglar och slagg, diagram av fördelningen i hela schaktet längs y-axeln genom faserna 2 till 10. Fas 1 är undantagen då fasen inte följer senare fasers zonindelning. Koncentrationen är störst i rutorna A-C, som representerar zon I.

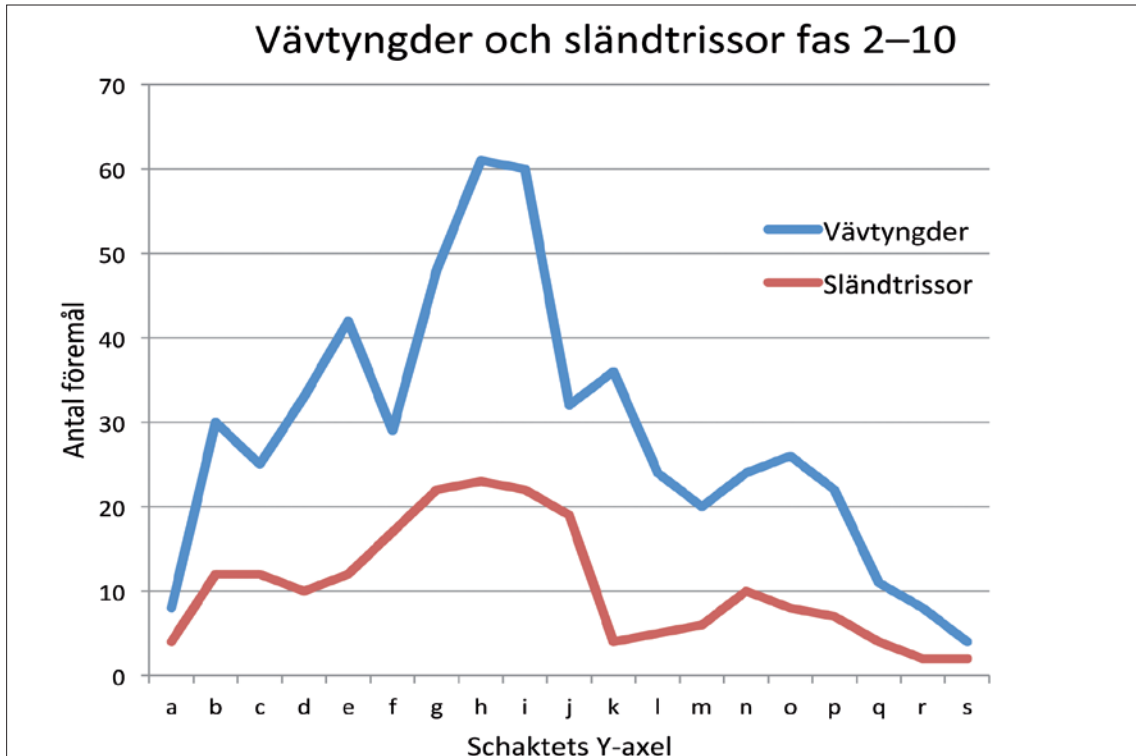
specialiserade smycke- och metallhantverk. Under fas 3 förekom även djurhållning i fåhus på tomt V inom zonen, troligtvis av svin och fjäderfä.

Zon III; hörnhärdshus. Zonen bebyggdes med bostadshus med hörnhärd, stekarhus, och fungerade som den huvudsakliga bostadszonen dominerad av hushållsfunktioner. Det var i dessa hus som de största volymerna hushållskeramik förekom och det är också här de största volymerna vävtyngder och sländtrissor påträffades. Ofta var hörnhärden en rökugn med valvkappa av lera.

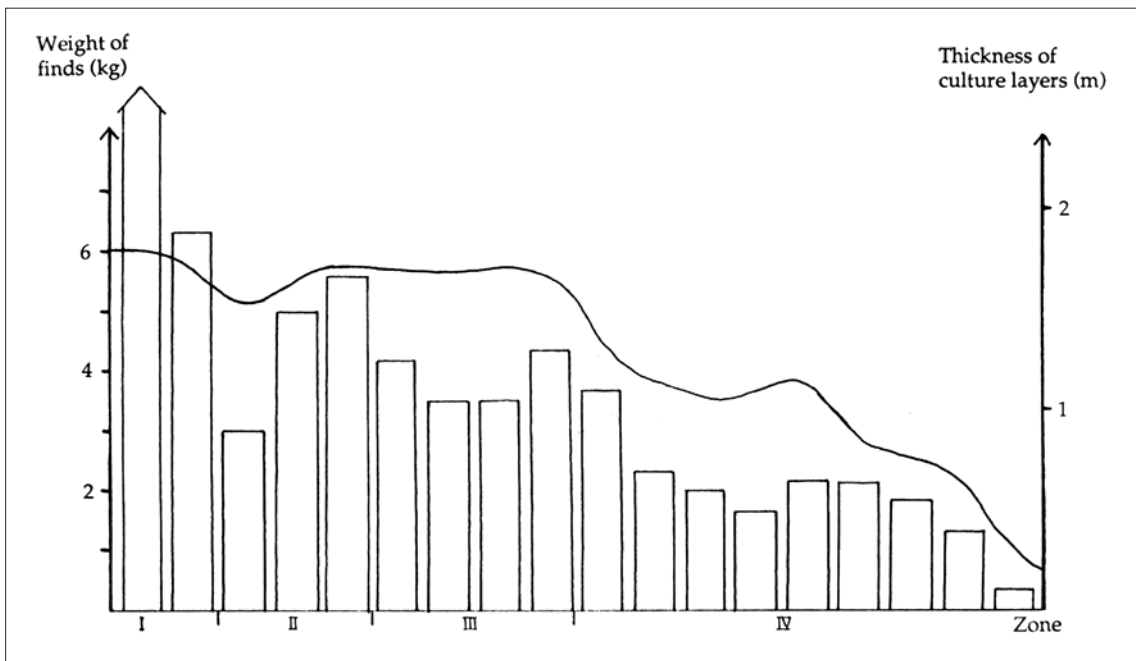
Zon IV; mitthärdshus. Området längst in var som regel bebyggt med bostadshus med härd mitt på golvet. Dessa var eldhus eller hallar, bostadshus av mera utpräglad social karaktär där gårdens folk kan ha samlats till måltid och gästbud. Husen kan också ha haft representativa funktioner. Pettersson hänvisar till Bryggen i medeltidens Bergen, där en byggnadstyp kallad

”Schotstuen” legat längst in på stadsgårdarna, som använts som samlingsplats och dit mat bars in från stekarhuset. Pettersson hänvisar också till Olav Kyrres Saga där ”...øl ble båret omkring elden” i en byggnad där kungen hade sitt högsäte (Pettersson 1993:28; 1998:86 med där angivna referenser). Fyndmängderna var mindre i zon IV än i husen inom de andra zonerna, men kulturlagren var också tunnare längst bak i tomterna och fyndmängden har korrelerat med kulturlagrens tjocklek (figur 16). Under huvudfas III började också mindre hus av oklar funktion uppträda bakom hallbyggnaderna.

Zonindelningen är giltig för huvudfaserna II och III men den kan inte appliceras på huvudfas I, perioden vid 900-talets slut. Under huvudfas I fanns som nämnts endast mitthärdshus närmast den sydöstra schaktbegränsningen och dagens Stora Gatan, samt smärre hus av oklar funktion bakom dessa. Detta kan återspegla att gårdstrukturen varit annorlunda under fas

Figur 15. Vävtyngher och sländtrissor. Fördelningen följer kulturlagertjockleken (jfr figur 16) men kurvan visar också tydliga pucklar mellan rutorna C och K, zoner II och III där flerk Funktions- och börnhärdsbusen är belägna.

Figur 16. Fyndvikt (kg) och kulturlagrens tjocklek (m) sedd genom en tomts mittlinje. Fyndvikten är generellt proportionell mot kulturlagertjockleken, förutom i zon I som tyngs av stora material hantverksfynd, bl.a. slaggar. Efter Pettersson 1995.

1 eller, i enlighet med diskussioner som förts på senare år, att stadsplanen varit annorlunda. Huvudgatan kan ha saknats och stadsgårdarna kan istället ha vänt sina frontzoner ned mot vattnet (Tesch 2007b:89f). I enlighet med detta skulle det kunna vara blott stadsgårdarnas bakkanter vi ser i den tidigaste bebyggelsefasen och de främre tomtzonerna kan fortfarande ligga outgrävda i sydost.

I hustabellen på den bifogade cd-skivan tillämpas zontolkningen strikt efter husfunktion, inte efter geografisk belägenhet inom

tomten. Detta innebär att större hus med diffusa funktionsspår i zonen närmast gatan under huvudfas II klassificeras som *zon II-hus* medan klassificeringen *zon I* helt viks för hus med specialiserat hantverk, i synnerhet för de små dubbelbodar som präglade huvudfas III. Byggnader i zonen närmast gatan hålls inte för zon I-hus förrän under den senare delen av huvudfas II, kring 1000-talets mitt, då fyndbilden visar att mera intensiva hantverk skett i zonen i för ändamålet uppförda byggnader.

Figur 17. Grävning i snöyra. Fr.v. Magnus Hellström, Helena Åqvist och Michael Petré. 11/4 - 1989.